

Eduart CAKA

LIDHJA E PRIZRENIT DHE FORMËSIMI I IDENTITETIT SHQIPTAR BRENDA PERANDORISË OSMANE

Abstrakt

Shekulli XIX solli një përmbysje të madhe si në raportin e shtetit osman në arenën ndërkombëtare ashtu edhe në aspektin juridiko-administrativ të vet Perandorisë, pjesë e së cilës shqiptarët kishin qenë prej më shumë se katër shekujsh. Sistemi i milletit tashmë ia kishte lënë radhën epokës së nacionalizmit çka nënkuptonte se si ndarja shoqërore e shtetit osman, ashtu edhe elementët përbërës të atij që mund të quhej identitet osman, tashmë përballeshin me një realitet krejtësisht të ri. Në fakt, përbërja fetare me tre besime kryesore kishte bërë që shqiptarët të kapeshin më së shumti në elementin gjuhësor dhe atë kulturor se sa në aspektin fetar, duke nxjerrë në pah identitetin e tyre shqiptar qysh prej kohës kur hynë nën sundimin osman. Parë nga ky kontekst, Lidhja e Prizrenit del përpara si një moment kulminant i formësimit të këtij identiteti ku përkatësia etnike-kulturore tashmë mishërohej në një vlerë më të madhe, atë të ndërtimi të një entiteti administrativo-ushtarako-kulturor.

Hyrje

Periudha e Tanzimatit solli ndryshime rrënjësore brenda shtetit osman. Privilegji i milletit mysliman si drejtues të shtetit ishte ngritur, jomyslimanët nuk do të paguanin më xhizjen, mund të bëheshin pjesë e ushtrisë, ndërsa në administratë mund të ngriheshin në të gjitha postet dhe funksionet e mundshme.¹ Sigurisht që këto ndryshime nuk vinin

¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yay., Ankara 2008, f. 455; *Historia e popullit shqiptar: Rilindja Kombëtare - vitet '30 të shek.*

vetëm nga nevoja që kishte Perandoria Osmane për reformim dhe përshtatje me kohën, porse edhe si rezultat i balancave ndërkombëtare dhe influencës që shtetet e huaja nisën të kenë mbi vendimet që merrte Stambolli.

Për historianin turk, İlber Ortaylı, termi “osmanlli - shtetas osman” lindi dhe u zhvillua vetëm gjatë shek. XIX², si rezultat i ndryshimeve rrënjësore që e karakterizuan Perandorinë Osmane në këtë periudhë. Më herët, në periudhën klasike me fjalën “osman” nënkuptohej klasa që sundonte shtetin, pra shtesa e quajtur askerie. Shkëputja prej shtetit osman dhe krijimi i shteteve kombe prej shumë vendeve të Ballkanit, do të nxirrte në pah një element të ri, i cili ishte nacionalizmi. Përkundër këtyre zhvillimeve edhe termi “osman” do të kthehej në një identitet e përkatësi.

1. Mbi identitetin osman

Marrja e Kostandinopojës në mesin e shek. XV bëri që osmanët tashmë nga një fuqi rajonale të ktheheshin në njërin prej fuqive më të mëdha të Mesdheut, e sipas studiuesve në të njëjtën kohë përbën edhe një periudhë kryesore në formësimin e atij që mund të quhet identitet osman.³ Pikërisht kthimi në një perandori dhe të pasurit në përbërje një shumëllojshmëri etnish e besimesh, shënon një pikënisje për studiuesit të cilët mundohen të përkufizojnë atë që mund të quhet identitet osman ose njeriun osman, pra atë *Homo Ottomanicus*.⁴ Megjithëse është e pamundur të jepet një përkufizim i plotë i identitetit osman, studiues të ndryshëm që

XIX-1912, vëll. II, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002, f. 108; Stavro Skendi, *Zgjimi kombëtar shqiptar (1878-1912)*, Përkth. Skënder Luarasi dhe Nestor Nepravishta, Phoenix & Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, Tiranë 2000, f. 32.

² İlber Ortaylı, *Osmanlı Barış*, Timaş Yay., İstanbul 2007, f. 25. Ndërsa Lewis, përdorimin për herë të parë të fjalës “osmanlli” e daton pas vitit 1860. Shih: Lewis, *Modern Türkiye ...*, f. 455.

³ Cristine Isom-Verhaaren, “Constructing Ottoman Identity in the Reigns of Mehmed II and Bajezid II”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1:1-2 (2014), f. 111.

⁴ Maurits H. van den Boogert, “Resurrecting *Homo Ottomanicus*: The Constants and Variables of Ottoman Identity”, *The Journal of Ottoman Studies*, XLIV (2014), f. 9; Sipas Isom-Verhaaren tentativat e para në historiografinë perëndimore për të kuptuar atë çka quhet identitet osman, shkojnë prapa deri në shek. XVI tek debate mbi origjinën e Hajreddin pashës. Shih. Isom-Verhaaren, *Constructing Ottoman Identity...*, f. 113.

janë angazhuar në këtë fushë, janë përpjekur të evidentojnë disa elementë përbërës të këtij identiteti.

Shoqëria osmane ishte e ndarë sipas përkatësisë fetare ku, përveç myslimanëve të cilët ishin të zotët e shtetit, pjesa tjetër ndahej në miletin (komunitetin) ortodoks (rum), armen dhe atë hebre.⁵ Këtë aspekt e ilustron më së miri komuniteti armen, i cili edhe pse etnikisht ishte i njëjtë porse brenda sistemit të mileteve do të ndaheshin në miletin gregorian, katolik dhe më vonë edhe në atë protestant. Secili lindte dhe e zhvillonte jetën e tij duke u varur prej autoritetit shpirtëror e administrativ të komunitetit të cilit i përkiste. Midis mileteve nuk kishte kalime përveç rasteve të konvertimit në besimin islam, ose ndërmjet fraksioneve të ndryshme të krishtera.⁶ Kreu i secilit millet kishte autoritet shpirtëror, administrativ e financiar mbi pjesëtarët e komunitetit të cilët të gjitha çështjet e tyre civile i kryenin tek ky autoritet. Të gjitha milletet gëzonin liri veprimi në të gjitha aktivitetet e jetës së përditshme përveç të marrurit me politikë, të qenit pjesë e ushtrisë të cilat ishin privilegj vetëm i shtresës sunduese, pra i myslimanëve. Pikërisht këtu del në pah edhe fakti se aspekti fetar nuk ishte përcaktues në atë çka mund ta quajmë identitet osman, porse ishin të tjerë elementë ata që e formonin këtë identitet.

Studiuesit e periudhës klasike osmane kanë përcaktuar aspektin ushtarak dhe atë politik si dy përbërësit kryesorë të identitetit osman duke e ndarë këtë proces në dy periudha kryesore, të cilat si vijë ndarëse kishin gjysmën e dytë të shek. XVI ose fillimin e shek. XVII.⁷ Në këtë këndvështrim, si elementi ushtarak ashtu edhe ai politik bashkohen në një emërues të përbashkët, i cili qe edhe simboli i atij që mund të quhet identitet osman në shek. XV-XVI: elitat. Roli i këtyre ka ardhur duke

⁵ Pavarësisht se nuk konsideroheshin si një millet më vete edhe popullsia katolike që jetonte në Perandorinë Osmane gëzonte të njëjtat të drejta. Për më shumë shih: Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006, f. 112.; Gjithashtu shih: Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III (1789-1807)*, Harvard University Press, Massachusetts 1971, f. 76-77.; Lewis, *Modern Türkiye ...*, f. 453-454

⁶ Ortaylı, *Osmanlı Barışı ...*, f. 31.

⁷ Kjo vijë ndarëse nuk është rastësore, përkundrazi përkon me periudhën kur elitat osmane nuk ishin devshirme në shumicën e tyre, porse i përkisnin brezit të dytë, çka nënkupton se ishin produkt i plotë i realitetit osman. Për më shumë shih: Linda T. Darling, "The Sultan's Advisors and Their Opinions on the Identity of the Ottoman Elite, 1580-1653", *Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity, 13th to 20th Centuries*, Ed. Christine Isom-Verhaaren and Kent F. Schull, Indiana University Press, Indianapolis 2016.

ndryshuar sipas periudhave të ndryshme. Tek klasa e elitës futen funksionarët shtetërorë, dijetarët, të pasurit dhe ata më të rëndësishmit - ushtarakët. Sipas studiueses Darling, ushtria kishte një rol qendror në formimin e identitetit osman.⁸ Kjo, për vetë faktin se ishte ushtria ajo që mbante në këmbë shtetin, luftonte për zgjerimin gjeografik të tij, por edhe me pushtimin e vendeve të reja siguronte të ardhura ekonomike kolosale për Perandorinë. Gjithashtu, një pjesë e mirë e atyre që ngjiteshin deri në rangjet më të larta të pushtetit vinin nga radhët e ushtrisë.

Ushtria osmane e cila ishte edhe pasqyrë e pushtetit por edhe të identitetit osman në periudhën klasike të saj, përbëhej nga dy komponentë kryesorë, të cilët ishin spahinjët dhe jeniçerët. Sidomos në periudhën e ekspansionit të Perandorisë Osmane çka përkon me shek. XV, roli i këtyre është i padiskutueshëm.⁹ Megjithëse me sistemin e timarit roli i spahinjve ishte më dominues, me kalimin e kohës dhe shthurjen e këtij sistemi në shekullin pasardhës ishin jeniçerët ata që patën një rol kyç në formësimin e identitetit osman.¹⁰

2. Elementë përbërës të identitetit shqiptar në Perandorisë Osmane

Krahasuar me elementët kryesorë që përbënin atë çka mund ta quajmë “identitet osman”, lind pyetja se a mund të aplikohen të njëjtët instrumente përcaktuese edhe kur bëhet fjala për shqiptarët? Nëse jo, cilat ishin shkaqet dhe a mund të përcaktohen disa aspekte kryesore të cilët shërbyen për formësimin dhe dallimin e elementit shqiptar brenda kontekstit osman? Që në fillim duhet theksuar se përbërja fetare e shqiptarëve nuk i fuste ato plotësisht brenda sistemit të mileteve, siç ishin vendet e tjera fqinje. Megjithëse shqiptarët ishin pjesë e klasës sunduese për arsye se në shumicë përqafuan besimin islam, një pjesë e tyre ishin pjesë e miletit ortodoks dhe pjesa tjetër përbëhej prej popullsisë katolike. Të njëjtat kritere janë të vlefshme edhe për ata që mund të quhen elita politike apo ushtarake ku, në këto poste ngjiteshin vetëm ata shqiptarë të

⁸ Darling, *The Sultan's Advisors...*, f. 172.

⁹ Isom-Verhaaren, *Constructing Ottoman Identity...*, f. 113.

¹⁰ Ka pasur vazhdimisht një debat dhe rivalitet midis jeniçerëve dhe spahinjve për protagonizëm dhe rëndësi në syrin e sulltanit. Pjesë e këtij debati janë bërë edhe mendimtarë të mëdhenj osmanë të shek. XVI, mes të cilëve përmendim edhe Koçi beun me origjinë shqiptarë. Për më shumë lidhur me diskutimet në fjalë shih: Darling, *The Sultan's Advisors...*, f. 178-180.

cilët i përkisnin besimit mysliman. Kjo gjendje do të vijonte deri në periudhën e Tanzimatit.

Sipas Todorovës, feja nuk ka qenë një element motivues i përhapjes dhe zhvillimit të nacionalizmit. Sipas saj, klerikët dhe kisha ishin të fundit që iu bashkëngjiten lëvizjeve nacionaliste dhe se këtu bën përjashtim vetëm Shqipëria, ku klerikë të besimeve të ndryshme u bashkuan përreth nacionalizmit për vetë faktin se rreziku më i madh u kanosej prej qarqeve të krishtera, përkatësisht atyre greke e serbe se nga qendra myslimane, pra Stambolli.¹¹ Parë nga ky këndvështrim, teza e Todorovës merr peshë nëse do të kemi parasysh fjalinë e famshme të Pashko Vasës se “feja e shqiptarit është shqiptaria”, e cila karakterizon të gjithë frymën e rilindjes sonë kombëtare.

Nëse nga elementët që u theksuan më lart nuk përcaktohet dot pozicioni i shqiptarëve në atë që mund të quhet identitet osman, aspekte të tjera të cilat lidhen në mënyrë të drejtpërdrejtë me strukturën shoqërore, të shkuarën historike por edhe me vetë karakterin e shqiptarëve, do të na ndihmonin për të kuptuar atë çka mund ta quajmë vetëdije të shqiptarëve brenda Perandorisë Osmane. Si figura të rëndësishme të Rilindjes ashtu edhe autorë e studiues të shumtë, e theksojnë në mënyrë të veçantë pozitën që kishin shqiptarët në këtë shtet, element që dëshmon se disa veçori të shqiptarëve si komb arritën t’i veçonin ata prej të gjithë kombeve të tjera të asaj perandorie.

Sigurisht që gjuha është elementi i parë dhe më kryesori ai që i veçonte shqiptarët si prej kombeve fqinjë ashtu edhe midis etnive të tjera pjesë përbërëse të shtetit osman. Ruajtja e saj pa një traditë shkrimi vetëm në të folur është një tregues i rëndësishëm i faktit se ky element ishte përcaktues në ruajtjen e vetëdijes apo identitetit të shqiptarit. Parë këtu edhe ndarja në kontekstin fetar të shqiptarëve, nuk ka dyshim se gjuha ishte faktori më kryesor përbashkues të cilët etërit e nacionalizmit shqiptar të shek. XIX e mbajtën kryefjalë të aksionit të tyre në ngjizjen e frymës kombëtare ndër shqiptarë.¹²

Sipas Ismail Qemalit, çdo shqiptar mban në zemër tre gjëra, të cilat janë: nderi, familja e atdheu. E mbi të gjitha këtu qëndrojnë dy virtyte: fjala e dhënë (besa)¹³ dhe ndjenja e atdhedashurisë.¹⁴ Pikërisht, këto

¹¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 2009, f. 177.

¹² Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçeklik"*, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı, İstanbul 1993, f. 72.

¹³ Lidhur me konceptin e besës tek shqiptarët vlen të theksohet analiza që Gawrych i bën dramës *Besa Yahud Ahde Vefa* të Sami Frashërit, ku evokohen dy elementë të cilët i

elementë e habisin edhe studiuesin e njohur E. Hobsbawm, i cili i referohet Naim Frashërit që thotë se “të gjithë ne kemi vetëm një klan, një familje; ne, vijmë nga i njëjti gjak dhe e njëjta gjuhë”.¹⁵

Pikërisht dy elementët e përmendura më sipër, struktura shoqërore që bazohet në fisin apo klanin dhe gjuha, përbëjnë edhe pikën kyçe të ruajtjes së kulturës dhe të identitetit shqiptar gjatë sundimit osman, por edhe më herët.¹⁶ Kjo lidhje e gjakut që ishte karakteristikë e shqiptarëve, i tejkalonte të gjitha ndryshimet që ekzistonin midis tyre duke e ruajtur kështu, sipas Sami Frashërit, kombësinë dhe gjuhën e tyre brez pas brezi.¹⁷ Edhe Pashko Vasa, një figurë tjetër emblematike e rilindjes tonë kombëtare, thekson se fisi dhe tradita janë zemra e strukturës shoqërore ndër shqiptarë e sidomos mes malësorëve.¹⁸

Një element tjetër i rëndësishëm në ruajtjen e vetëdijes së shqiptarëve është edhe kujtesa historike. Në fakt, referimi i së shkuarës ishte karakteristikë e kombeve të ndryshme për të theksuar rrënjët e vjetra të tyre por edhe vlerat e traditat përkatëse veçanërisht në epokën e nacionalizmit. Këtë aspekt e vërejmë edhe tek shqiptarët e sidomos tek figurat kryesore të rilindjes të cilët i japin një vend të veçantë historisë së kombit shqiptar duke nisur që nga periudha pellazge për të ardhur deri në shek. XIX.¹⁹ Porë nga ky aspekt, e shkuara e lavdishme jo vetëm që mbajti gjallë vetëdijen e shqiptarëve përgjatë shekujve por, në periudhën e krijimit të shteteve kombe u bë një gurthemel i ndërtimit të identitetit kombëtar.

vërejmë edhe tek mendimtarët e tjerë shqiptarë të shek. XIX si I. Qemali apo edhe Pashko Vasa: besnikërinë ndaj shtetit osman dhe dashurinë për atdheun. Shih: Gawrych, *Gjysmëhëna dhe Shqiponja ...*, f. 17, 53-54.

¹⁴ Ismail Qemal Vlora, *Kujtimet*, Përkth. Reshad Agaj, f. 251-253.

¹⁵ Hobsbawm, *1780'den Günümüze ...*, f. 73.; Gjithashtu shih: Stavro Skendi, *Zgjimi kombëtar...*, f. 159.

¹⁶ Duhet theksuar se edhe vetë osmanët nuk ndërhyjnë në strukturën shoqërore të këtyre zonave që bazoheshin në organizimin fisnor duke jua njohur atë formë përbërje që kishin trashëguar. Për më shumë, shih: Skendi, *Zgjimi kombëtar...*, f. 24-25.

¹⁷ Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e çdo të Jetë*, Botonjës Luarasi, Tiranë, f. 29; Gjithashtu shih. Skendi, *Zgjimi kombëtar...*, f. 24.

¹⁸ Vassa Effendi, *E vërteta mbi Shqipërinë dhe shqiptarët*, Shtypur në shtypshkronjën “Tirana”, Tiranë 1935, f. 93-95.

¹⁹ Si S. Frashëri ashtu edhe P. Vasa në veprat e tyre i kushtojnë një vend të madh të shkuarës historike. I pari, në pjesën e parë të librit të tij trajton çështjen e të shkuarës së shqiptarëve, ndërsa i dyti pjesën më të madhe të veprës së tij ia ndan periudhës paraosmane të shqiptarëve.

Elementë të tjerë që e karakterizojnë shqiptarin duke e dalluar atë me njerëz të etnive të tjera që ishin pjesë e Perandorisë Osmane, kanë të bëjnë me disa aspekte që i përkasin vetë karakterit të tij. Sigurisht që në krye të këtyre veçorive qëndron fjala e dhënë ose *besa*, e cila sipas I. Qemalit, në sytë e shqiptarit qëndron më lart se çdo gjë tjetër. Si fjala e dhënë ashtu edhe ndjenja e atdhedashurisë për shpallësin e pavarësisë, janë dy virtyte të cilat shqiptarët i kanë ruajtur përgjatë gjithë historisë së tyre si komb.²⁰ Karakteri i fortë dhe marrëdhënia e ngushtë me armët ishin elementë të tjerë që e dallonin shqiptarin duke i nxjerrë në pah si njerëz besnikë e trima.

3. Lidhja e Prizrenit si pikë kulminante e formësimit të identitetit shqiptar brenda Perandorisë Osmane

Lidhja e Prizrenit padyshim që nuk ishte një organizim dhe manifestim rastësor i vetëdijes shqiptare dhe ruajtjes së zakoneve, kulturës e hapësirës së tyre territoriale. Janë të shumta rastet kur elementi shqiptar dallohet në rrafshin perandorak që prej hyrjes së osmanëve në vendet e banuara prej shqiptarëve në fund të shek. XIV deri në vitin 1912, kur shqiptarët do të shkëputeshin përfundimisht prej kësaj perandorie duke formuar shtetin e tyre të pavarur.

Regjistrimet më të hershme të vendosjes së regjimit osman në hapësirën shqiptare i përkasin dhjetëvjeçarit të fundit të shek. XIV. Vetë osmanët nuk sollën emërtime të reja, por i njohën zonat dhe popujt sipas toponimeve dhe emërtimeve që ata përdornin për veten e tyre. Shqiptarët i quajtën *arnavutë* dhe në aspektin e grupit si *arnavut kavmi*, ndërsa hapësirës territoriale si *arnavudluk*. Pavarësisht faktit se shoqëria osmane ishte e ndarë sipas përkatësisë fetare, vërejmë se shqiptarët ortodoksë të cilët jetonin në zonat e Thesalisë nuk janë shënuar prej osmanëve si rum, porse për ta është shënuar fjala *arnavut*, element që i referohet në mënyrë të drejtpërdrejtë elementit etnik.²¹

Periudha e Skënderbeut padyshim që përbën njëra ndër pikat më kulminante të vetëdijes etnike ndër shqiptarë. Siç shprehet edhe Sami Frashëri, me Skënderbeun “për së pari herë Shqipëria u mbluadh në një mbretëri”.²² Parë nga ky këndvështrim, rëndësia e epokës së Skënderbeut

²⁰ Qemali, *Kujtime...*, f. 251-253.

²¹ Halil İnalcık, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, f. 146.

²² Frashëri, *Shqipëria ç'ka qënë...*, f. 14.

lidhet me faktin se përveç elementit gjuhësor e zakonor që i dallonte shqiptarët prej popujve që e rrethonin, për herë të parë këto elemente ngjiten deri në nivelin më të lartë unifikues, në një entitet politiko-ushtarak. Në këtë kontekst, periudha e Skënderbeut do të shërbente si pikënisje për të nxjerrë në pah elementin etnik si përbashkues i shqiptarëve sidomos në realitetin e vështirë të shek. XIX, elementi shqiptar në Ballkan gjendej më i rrezikuar se kurrë më parë.

Menjëherë pas pushtimit osman të hapësirës shqiptare, një pjesë e klasës feudale shqiptare pranoi besimin islam duke u bërë kështu pjesë e shtresës sunduese. Kështu, një pjesë e këtyre arritën në pozita të larta brenda hierarkisë së shtetit osman qysh në kohën e Sulltan Mehmet Fatihut.²³ Studiuesit që merren me periudhën klasike të Perandorisë Osmane theksojnë se identiteti osman nuk kishte një karakter përjashtues, megjithatë ajo që kishte rëndësi ishte besnikëria ndaj sunduesit.²⁴ Parë nga ky kontekst, aspekti etnik apo fetar nuk përbënte ndonjë problem në atë çka mund të quhet identitet osman përderisa personi ishte besnik ndaj sulltanit. Kjo është edhe arsyeja që shumica e vezirëve dhe funksionarëve të lartë osmanë të cilët kishin origjinë shqiptare e ruanin, madje e shpalosnin me krenari identitetin e tyre etnik, pra atë shqiptar. Madje, studiuesit theksojnë se kishte raste, siç ndodh në rastin e sadrazamit Mere Husen Pasha, që ngjitej në postin më të lartë, ndërsa me njerëzit më të afërt komunikonte veç në gjuhën shqipe.²⁵ Evidentimi i aspektit etnik mes funksionarëve të lartë osmanë me origjinë shqiptare sigurisht që

²³ Në fakt, figurat me origjinë shqiptare qenë komandantë e funksionarë të lartë që në kohën e Sulltan Muratit II, porse në periudhën e Sulltan Mehmetit II ky element do të dalë më shumë në pah. Shih: Skendi, *Zgjidhje kombëtare* ..., f. 29.

²⁴ Në artikullin e saj Isom-Verhaaren trajton edhe figurën e Skënderbeut në mesin e personaliteteve të shek. XV, të cilët ishin bërë pjesë e administratës a ushtresë osmane. Duke marrë parasysh faktin se Skënderbeu ngriti krye ndaj osmanëve dhe u vu në mbrojtje të pronave të tij si dhe konvertimin në të krishterë, ajo shkruan se ky ishte një shembull i dështuar i identitetit osman të kësaj periudhe, përkundër shembujve si pasardhësit e familjes së paleologëve Has Murad Pasha, Mesih Pasha, Huseyin Bey, apo edhe të tjerë të cilët u bënë pjesë e administratës osmane duke i shërbyer me besnikëri sulltanit. Për më shumë, shih: Isom-Verhaaren, *Constructing Ottoman Identity*..., f. 117-119, 124-126.

²⁵ Lidhur me karakterin, jetën dhe aktivitetin e Mere Husen Pashës shih: Fikret Sarıcaoğlu, "Hüseyin Paşa, Mere", *TDV İslam Ansiklopedisi*, v. XIX, 1999, f. 8-9.

arrin kulmin në Egjipt ku Mehmet Ali Pasha²⁶ dhe pasardhësit e tij e drejtuan këtë vend shumë të rëndësishëm për më shumë se një shekull.

Studiuesit theksojnë se në vitin 1730 në qytetin e Stambollit jetonin rreth 12 000 shqiptarë, të cilët në periudha të ndryshme kishin emigruar drejt qendrës më të rëndësishme të Perandorisë. Menjëherë pas revoltës së madhe të Halil Patronës, mësojmë se instancat shtetërore janë angazhuar në përndjekjen e këtij komuniteti.²⁷ Të njëjtën gjë thekson edhe studiuesja turke Nina Ergin, e cila ka kryer një studim të regjistrave osmanë të cilat pasqyrojnë punonjësit e hamameve të Stambollit. Në punimin e saj, përveç të dhënave mbi shqiptarët që punonin në këto institucione, ajo i referohet edhe një dekreti perandorak të vitit 1734-1735, ku theksohet se për secilin person që do të punësohej në hamame të shënohej edhe origjina e tij dhe, prej shqiptarëve të mos punësohej asnjë shqiptar, qoftë ky i ri apo i vjetër, ata të rikthehen në vendet e tyre.²⁸ Këto të dhëna janë të mjaftueshme për të evidentuar lidhjen etnike që shqiptarët ruanin me njëri-tjetrin, por edhe faktin se drejtuesit osmanë ishin të vetëdijshëm për këtë veçori të elementit shqiptar.

Një periudhë tjetër e rëndësishme si në fuqizimin dhe zhvillimin e hapësirës shqiptare ashtu edhe në formësimin e vetëdijes kombëtare, ishte harku kohor që zuri fill nga gjysma e dytë e shek. XVIII deri në dekadat e para të shek. XIX e njohur ndryshe edhe si periudha e pashallëqeve.²⁹ Bushatllinjtë në Veri me qendër Shkodrën dhe Ali Pashë Tepelena në Jug me qendër Janinën, për më shumë se gjysmë shekulli ushtruan një pushtet thuajse të pavarur në zonat përkatëse të administrimit, periudhë të cilën e kaluan në rivalitet me njëri-tjetrin dhe

²⁶ Për më shumë të dhëna mbi praninë e elementit shqiptar në Egjipt shih. Muhamed Mufaku, *Nga e shqiptarëve të Egjiptit gjatë shekujve XV-XX*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë: 2016.

²⁷ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, New York 2008, f. 215.

²⁸ Nina Ergin, "The Albanian Tellak Connection: Labor Migration to the Hamams of 18th-Century Istanbul, Based on the 1752 Istanbul Hamamları Defteri", *Turcica*, 43, 2011, f. 240.

²⁹ Për të dhëna të detajuara mbi pashallëqet e mëdha shqiptare, shtrirjen territoriale dhe aktivitetin e tyre shih: *Historia e popullit shqiptar: ilirët, mesjeta, Shqipëria nën Perandorinë Osmane gjatë shek. XVI-vitet '20 të shek. XIX*, vëll. I, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Botimet Toena, Tiranë 2002, f. 615-645; Gjithashtu shih: Skendi, *Zgjimi kombëtar ...*, f. 29-31.

në përplasje me qendrën, pra Stambollin.³⁰ Ajo çka na intereson neve në këtë rast ka të bëjë me ekzistencën e elementit shqiptar, thuajse në mënyrë të pavarur, në të gjithë aparatin drejtues të këtyre pashallëqeve.

Nëse në shekujt e mëparshëm elementi etnik kishte një rëndësi dytësore, e kundërta ndodhi gjatë shek. XIX, ku shkëputja nga Perandoria Osmane dhe krijimi i shteteve kombe do të bëhej kryefjala e të gjitha ngjarjeve që kapluan këtë gjeografi. Në këtë periudhë të vështirë për trojet shqiptare, vërejmë se rilindësit përveç aktiviteteve të tyre diplomatiko-ushtarake në mbrojtje të çështjes shqiptare i dhanë një rëndësi shumë të madhe edhe aktivitetit të zgjimit ose evidentimit të atij që mund ta quajmë identitet shqiptar. Këtë aspekt e vërejmë në veprat e Vasës e Frashërit dhe në kujtimet e I. Qemalit, të cilët vënë theksin tek gjuha, tradita dhe e shkuara historike e shqiptarëve duke nxjerrë kështu në pah elementët kryesorë të këtij identiteti. Por, periudha e Lidhjes së Prizrenit nuk qe vetëm një proces i zgjimit kulturor për shqiptarët. Për herë të dytë pas asaj të Skënderbeut, shqiptarët arritën të krijojnë një bashkim politiko-ushtarak detyra e të cilit ishte ruajtja nga copëtimi i hapësirave të banuara prej shqiptarëve nga vendet fqinje.³¹ Për këtë arsye, Lidhja na del përpara si një pikë kulminante e shpalosjes së identitetit shqiptar, atij politiko-ushtarak e kulturor, brenda Perandorisë Osmane. Themi brenda Perandorisë për faktin se autoritetet osmane fillimisht e lejuan, madje e mbështetën organizimin dhe mbajtjen e saj. Shtypja e Lidhjes do të ishte edhe vija ndarëse e shqiptarëve me shtetin osman, e pas kësaj ngjarje marrëdhëniet do të acaroheshin vazhdimisht deri në shkëputjen përfundimtare dhe shpalljen e Pavarësisë në vitin 1912.

³⁰ Shaw na jep të dhëna të detajuara të rivalitetit midis dy pashallëqeve, por edhe marrëdhëniet e tyre me Portën e Lartë. Për më shumë shih: Shaw, *Between Old and New ...*, f. 227-236; Gjithashtu shih: Vassa, *E vërteta mbi Shqipninë ...*, f. 97.

³¹ Programi i Lidhjes, aktiviteti i saj, shtrirja dhe hapat që u morën prej rilindësve janë trajtuar gjerësisht nga historiografia shqiptare dhe e huaj. Për këtë arsye nuk e shohim të nevojshme trajtimin gjerësisht të saj këtu për arsye se do të dilte jashtë qëllimit dhe objektivit të kësaj kumtese. Ndërsa, për aktivitetin e rilindësve mbi rizgjim kulturor e identitar të shqiptarëve shih: Skendi, *Zgjimi kombëtar ...*, f. 116-123, 144-149.